

'In de vergifkast?'

Redactieraad

Kernredactie:

prof. dr. D.Th. Kuiper
prof. dr. G. Harinck
dr. P.W. van Trigt

dr. T.R. Barnard
drs. E.P. Boon
dr. D.J. Bos
dr. C.M. van Driel
dr. J. Exalto
dr. J.M. Houkes
dr. G.J. van Klinken

‘In de vergifkast?’

Protestantse organisaties tussen kerk en wereld

Onder redactie van
George Harinck en Paul van Trigt

Jaarboek voor de geschiedenis van het
Nederlands protestantisme na 1800
Jaargang 21

Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

ISBN: 978 90 211 4352 1

NUR 686; 704

www.uitgeverijmeinema.nl

Ontwerp en illustratie omslag: Marion Rosendahl en Wim van de Hulst

Binnenwerk: Hans Seijlhouwer

© 2013 Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Ten geleide.....	7
George Harinck Schot in eigen voet. Nederlandse protestantse kerken tegenover de naoorlogse samenleving.....	9
Wim de Jong Schaapskooi en visnet. De gereformeerde jeugdbeweging in de jaren vijftig (1945-1960).....	29
Katinka Fikse-Omon en George Harinck Kerk voor de wereld. Evangelisatie door kerk en vereniging in de slagschaduw van de Amerikaanse evangelicals.....	45
Bram Mellink De vergeten schoolstrijd. Christelijke organisatievorming en het teken van Hardegarijp in de vroege jaren vijftig.....	63
Paul van Trigt Bijstand aan het particulier initiatief. Protestantse organisaties en de opbouw van de Nederlandse verzorgingsstaat in de jaren vijftig.....	83

Pieter Jan Dijkman	
Een knieval voor de doorbraak?	
De politisering van het herderlijk schrijven	
<i>Christen-zijn in de Nederlandse samenleving</i> in	
hervormde kring.....	97
Ab Flipse	
‘Natuuronderzoekers dagen de kerk uit’.	
Natuurwetenschappers, theologen en de kerken	
in de jaren vijftig.....	119
Peter van Dam	
Noch van de kerk, noch van de wereld.	
Het Christelijke Nationaal Vakverbond en het	
Nederlands protestantisme, 1945-1979	139
George Harinck en Paul van Trigt	
In de vergifkast.	
De onderlinge vervreemding van protestantse	
kerken en organisaties in de jaren vijftig.....	155
Register op persoonsnamen.....	169
Personalia van de auteurs.....	173

Ten geleide

Dit 21^e jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800 gaat uit van een stelling. Deze luidt dat de kerk vanaf de Tweede Wereldoorlog een nieuwe en andere relatie met de samenleving trachtte aan te gaan en dat dit streven ertoe geleid heeft dat zij aan de vooravond van haar crisis in de jaren zestig tegenover die samenleving stond. Deze stelling wordt getoetst aan de hand van de geschiedenis van de relatie tussen de twee grootste Nederlandse protestantse kerken – Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland – en de (protestants)-christelijke organisaties. De stelling wordt ingeleid in het eerste artikel. Op basis van deze tekst hebben auteurs uit een aantredende generatie van historici bijdragen geschreven over de verhouding tussen kerk en organisaties op de terreinen van de evangelisatie, het jeugdwerk, het onderwijs, de politiek, de vakbond, de wetenschap en de zorg. In een uitleiding vatten de redacteuren de uitkomsten van de bevindingen samen.

Dit jaar zijn enkele leden van de redactie vanwege hun leeftijd of veranderde werkkring teruggetreden als redacteur. In alfabetische volgorde zijn dat dr. F.G.M. Broeyer, prof. dr. J. de Bruijn, prof. dr. A.A. den Hollander, prof. dr. G.J. Schutte en dr. J. Vree. De Bruijn, Schutte en Vree maakten deel uit van de reactie van het jaarboek vanaf de eerste jaargang in 1993 en hun vertrek markeert daarom een generatiewisseling. De in de afgelopen jaren reeds verjongde redactie dankt de vertrekkende leden voor de samenwerking en collegialiteit en gedenkt hun velerlei werkzaamheden – van het contact met uitgevers en het aandragen van thema's, het artikelen schrijven en het zoeken van auteurs, tot de beoordeling en redactie van de kopij – die

de kwaliteit van het jaarboek zeer ten goede zijn gekomen. Het ga hun wel.

Schot in eigen voet

Nederlandse protestantse kerken tegenover de naoorlogse samenleving*

George Harinck

Een passieve kerk?

Wie de algemene handboeken over de geschiedenis van Nederland naslaat op de eerste kwart eeuw na de Tweede Wereldoorlog, zal er weinig vinden over de kerk en haar positie in de samenleving. Neem het in 2002 verschenen boek *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* van de Amsterdamse emeritus-hoogleraar Piet de Rooy. Daarin wordt vermeld dat vrijwel iedere Nederlander in God geloofde en dat de geloofsgemeenschappen 'stabiel' waren, al nam de onkerkelijkheid toe en wekte de interne discipline wrevel en ten slotte verzet.¹ Deze historicus zag de kerk wel, maar de wetenschap dat er een tijdbom tikte beheerste zijn blik. Hetzelfde is het geval in een in het onderwijs veel gebruikt boek over de politieke geschiedenis van Nederland in de periode 1780-1990: *Land van kleine gebaren*. Het handelt over de Nederlandse Hervormde Kerk na de Tweede Wereldoorlog (andere protestantse kerken worden niet genoemd) onder het kopje 'Het afbrokkelen van de bolwerken'.² Maar het kan nog finalistischer. In het in 2000 gepubliceerde overzichtswerk over deze periode, *1950. Welvaart in zwart-wit*, trof het hoofd van het Katholiek Documentatiecentrum te Nijmegen, Lodewijk Winkeler, zo weinig over religie aan, dat het wel leek alsof 'wij daar ook niets over *hoeven* te weten, omdat het na 1965 toch allemaal verleden tijd is'.³ Beter in dit opzicht zijn de overzichtswerken van buitenlanders. De Amerikaan James Kennedy wijdde in zijn boek *Nieuw Babylon in aanbouw* uit 1995 een heel hoofdstuk over kerkelijke ontwikkelingen na 1945. Maar omdat zijn eigenlijke thema de jaren zestig is, worden ook bij hem de kerkelijke ontwikkelingen na 1945 gevat onder het kopje 'Exodus'.⁴ In 1984 publiceerde de Tsjechische socioloog Ernest Zahn het boek

Das unbekannte Holland, waarvan de hoofdstelling luidt dat religie in Nederland niet uit het publieke leven valt weg te denken. Hij ging niet specifiek in op de rol van de kerk in de jaren vijftig, maar zijn blik op de kerk in Nederlands recente geschiedenis werd in elk geval niet vertroebeld door de massale ontkerkelijking van de jaren zestig en zeventig. Geheel tegendraads anno 1984 beschreef hij de omwenteling van de jaren zestig als een geseculariseerde geloofsbeweging.

Ernest Zahn ten spijt is het zo, dat de geschiedenis van de kerk in de naoorlogse samenleving in de algemene historiografie beschreven wordt in het licht van de massale kerkverlating die eind jaren zestig inzet. De jaren vijftig zijn steeds een *voorgeschiedenis* van de grote kerkelijk implosie die komen gaat. Zo wordt de indruk gewekt dat de kerk in de eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog als historische actor al achter de feiten aanliep en alleen nog wachtte tot iets of iemand haar van het toneel zou drukken. In dit beeld van de geschiedenis over de periode 1945-1970 is de rol van de kerk vooral passief: eerst doet de kerk niets van betekenis in de samenleving en dan wordt ze door de samenleving afgedankt.

In dit artikel wil ik laten zien dat de zaken anders liggen. De kerk stelde zich na de oorlog allesbehalve passief op in de Nederlandse samenleving. Dit standpunt van passiviteit zou je wellicht kunnen verdedigen als het gaat om de kerk in de Nederlandse samenleving voor de Tweede Wereldoorlog. Maar in en na de oorlog nam de kerk juist actief stelling in de samenleving en niet weinig kritisch ook. De kerk deed in de jaren vijftig iets geheel nieuws en opvallends en historici hebben deze grote verandering over het hoofd gezien. Dat is niet alleen nadelig voor het geschiedbeeld van de jaren vijftig, ook het beeld van het daarop volgende decennium lijdt daaronder. Toen kerkleden eind jaren zestig massaal de kerk begonnen te verlaten, verlieten ze geen in slaap gesukkeld instituut, maar een geëngageerde geloofsgemeenschap en dat plaatst die kerkverlating in een ander licht.

De stelling in dit betoog is dat de samenleving pas afstand genomen heeft van de kerk, nadat de kerk zelf zich had gedistantieerd van de samenleving. In dit artikel probeer ik met nieuwe ogen te kijken naar wat er gebeurde met de kerk in de Nederlandse samenleving tussen 1945 en 1965. Om de verandering van de kerk in deze periode zo duidelijk mogelijk uiteen te zetten neem ik mijn uitgangspunt niet in de geschiedenis van de samenleving maar in die van de kerk. En ik

neem een specifieke casus. De Rooms-katholieke Kerk zou een mooi voorbeeld zijn geweest om mijn stelling aan te illustreren, maar ik beperk mij nu tot de drie grootste protestantse kerkgenootschappen: de Nederlandse Hervormde Kerk, de in 1892 geformeerde Gereformeerde Kerken en de vrijgemaakt-Gereformeerde Kerken, ontstaan in 1944. Ter illustratie van mijn betoog zal ik regelmatig naar de diaconie verwijzen, omdat deze zijde van de kerk haar het meest direct in aanraking brengt met de samenleving. En wat de samenleving betreft impliceert deze casus dat vooral de protestantse civil society aan de orde zal zijn.

De zwakke positie van de kerk

Vanouds had de kerk nauwe banden met de samenleving, maar in de negentiende eeuw werden deze voor een belangrijk deel geslaakt. Met de schoolwet van 1806 verloor de Gereformeerde Kerk (vanaf 1816 Nederlandse Hervormde Kerk geheten) officieel haar klassieke en invloedrijke taak van de verzorgster van het primaire onderwijs. In het kader van de scheiding van kerk en staat, die in Nederland in 1796 was voltrokken, trok de overheid het onderwijs aan zich. De staat had liefst datzelfde gedaan met betrekking tot de armenzorg, maar op dit terrein was de kerk succesvoller.⁵ In de Armenwet van 1854 behield de kerk het primaat in de bedeling van behoeftigen. In andere Europese landen vonden ook herschikkingen plaats in de verhouding van kerk en staat in de armenzorg. De Britse *Poor Law* van 1834 onthief de Anglicaanse Kerk – met instemming van de aartsbisschop van Canterbury – van het grootse deel van haar armenzorg, terwijl Duitse kerken in de eerste helft van de negentiende eeuw een klein maar geprofileerd onderdeel verwierven in de armenzorg. De verhouding tussen kerk en moderne natiestaat in deze ‘noble competition of charity’ was niet eenduidig, soms coöperatief en aanvullend, soms concurrerend,⁶ maar anders dan in het geval van het onderwijs, werd de relatie niet verbroken. In het Nederlandse geval behield onder andere de Hervormde Kerk wettelijk gezien haar publieke sociale rol, maar in de praktijk moest de kerk om financiële redenen ook hier een veer laten en zelfs al spoedig de overheid als armverzorger voor laten gaan.

Zonder onderwijsstaak, met een zwakke armenzorg en zonder formele functie in het publieke domein stond de kerk er in Nederland eenzaam bij. Natuurlijk, vrijwel geheel Nederland was lid van een kerk,

maar in de samenleving kon het kerkelijk instituut weinig uitrichten. Abraham Kuiper trachtte dit probleem te ondervangen door in plaats van de kerk de kerkleden als burgers tot activiteit in de samenleving aan te zetten.⁷ Maar in zekere zin maakte dat de positie van de kerk nog eenzamer. Zij bood voor vrijwel alle Nederlanders het fundament van het bestaan, bood een legitimatie en verdediging van de maatschappelijke orde, maar ze was monddood en onbekwaam tot optreden in de samenleving.

Deze positie werd schrijnend toen vanaf de Eerste Wereldoorlog de christelijke samenlevingsvisie in diskrediet geraakte en even later nieuwe ideologieën veld wonnen, zoals communisme, nationaalsocialisme en fascisme, die de samenleving in Rusland, Italië en Duitsland van een alternatief gebinte voorzagen. Ook in ons land wonnen deze ideologieën aan invloed en in de jaren twintig kende Nederland haar eerste secularisatiegolf. In de Hervormde Kerk en in de Gereformeerde Kerken ontstond een besef van urgentie: de kerk diende de op drift rakende samenleving weer te funderen op haar gebinte. Uit dit besef moeten we de acties voor kerkherstel en kerkopbouw in de Hervormde Kerk verstaan en in de Gereformeerde Kerken het streven van K. Schilder en anderen naar een inhoudelijker rol van de kerk in de samenleving. Maar kon de kerk het tij nog wel keren? In het nabije Duitsland was de kerk op de wagen van de nieuwe ideologie gesprongen, in de hoop op die wijze haar belangrijke rol in de samenleving te herwinnen.

Die weg kozen de Nederlandse kerken niet, maar wat zou een alternatief kunnen zijn? Wie zijn hoop nog had gezet op een belangrijke sociale rol voor de kerk in de samenleving, kwam in de crisis van de jaren dertig van een koude kermis thuis. De kerk kreeg te maken met armoede niet op grond van een moreel gebrek, maar om economische redenen. Deze armen vroegen niet om barmhartigheid, maar om gerechtigheid. En de kerk was onmachtig die te bieden. En haar bedeling stond bovendien in geen enkele verhouding tot de primaire taak in de armenzorg die zij volgens de wet had. In 1920 vormde het kerkelijke aandeel in het geheel van het financiële sociale zorgaanbod in Nederland van zowel particulieren als overheid nog een kwart, in 1938 was dat aandeel reeds gehalveerd tot 12,5 %, om na de Tweede Wereldoorlog te dalen tot slechts enkele procenten.⁸ Bij het aanbreken van de jaren zestig was de structuur van de diaconale en charitatieve

zorg in Nederland zodanig, dat het kerkelijke instituut daarbinnen een marginale rol vervulde.

De kerk en de verzorgingsstaat

In de kwart eeuw na de Tweede Wereldoorlog vond in Nederland de opbouw plaats van de moderne verzorgingsstaat. Deze ontwikkeling kan in formele zin aan de hand van nieuwe sociale wetgeving tamelijk nauwkeurig gedateerd worden. De opgang begon in 1956, toen de Algemene Ouderdomswet (AOW) werd ingevoerd. In 1959 volgde de Algemene Weduwen- en Wezenwet, in 1963 de Algemene Kinderbijslagwet en in 1965 de Algemene Bijstandswet. Daarmee was de verzorgingsstaat in een decennium tijds voltooid.

De laatstgenoemde wet, de Algemene Bijstandswet, verving de wet die de primaire positie van de kerk in de armenzorg had beschermd. Deze positie werd nu door de staat overgenomen en de kerk speelde in de bijstandswet van 1965 geen rol meer. Om die reden beschouwt Herman Noordegraaf, kenner van de geschiedenis van de diaconie in ons land, het jaar 1965 als het eind van de traditionele diaconie en haar materiële zorg voor behoeftigen.⁹

In het licht van het feit dat de kerk in de wetgeving meer dan een eeuw het primaat op de armenzorg had, mag haar reactie op de verzorgingsstaat opmerkelijk heten. Toen de rol van de overheid inzake de sociale zorg voor de burgers verder uitbreidde en de contouren van de verzorgingsstaat zich begonnen af te tekenen, sloegen de Nederlandse kerken geen alarm. Ze hadden best een vuist kunnen maken, want christenen vormden een belangrijke factor in de samenleving en kerken hadden het belang van hun stem in de samenleving in de Tweede Wereldoorlog leren kennen. Gedurende de jaren zestig was 40 % van de Nederlandse bevolking rooms-katholiek en omstreeks 35 % was aangesloten bij een van de protestantse kerken. De Katholieke Volkspartij en de grootste protestantse politieke partij – de Antirevolutionaire Partij – regeerden vanaf 1952 tot en het einde van de hier behandelde periode onafgebroken met hetzij de sociaaldemocraten, hetzij de liberalen. De totstandkoming van de verzorgingsstaat vertoonde niet het beeld van een harde ideologische strijd. Hij is gestimuleerd door een sociaaldemocratische maatschappijvisie, maar gedragen door het christelijke corporatistische model en het subsidiariteitsbeginsel dan wel het beginsel van soevereiniteit in eigen kring, en bijgevalen door

liberalen.¹⁰ De naoorlogse sociaaldemocratie had zijn afwijzende opstelling jegens de Nederlandse samenleving laten varen en trachtte de christelijke traditie te incorporeren. Het sociaaldemocratische/confessionele kabinet-Cals (1965-1966) ging uit van een regeringsprogramma waarin christendom en humanisme op een lijn werden gesteld.¹¹ Men kan dus gerust stellen dat de verzorgingsstaat in Nederland tot stand gekomen is onder leiding van politieke partijen die in de christelijke traditie wortelden dan wel positief stonden jegens kerk en christendom.¹²

Er waren wel christenen die bezwaren hadden tegen de toenemende invloed van de overheid op het maatschappelijk leven en in het bijzonder tegen het sociale zekerheidsstelsel van overheidswege. In de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) met zo'n 100.000 leden rees er daadwerkelijk verzet. Onder aanvoering van de predikant D. van Houdt ging men in beroep tegen de AOW-uitkering aan predikanten die immers volgens 1 Kor. 9 van het evangelie dienden te leven. Dit protest dat uiteindelijk tot aan de Hoge Raad, de koningin en de Commissie voor de Mensenrechten te Straatsburg werd volgehouden, moet men niet als een buitenissigheid afdoen. Het appel op de koningin in 1960 werd ondertekend door een derde van alle vrijgemaakte kerken. Toch moeten aan dit protest ook weer niet teveel gewicht worden toegekend. Het was in feite een protest van predikanten, niet van kerkleden, en menig predikant schaamde zich omdat deze actie de vrijgemaakte kerken een slechte naam zou kunnen bezorgen. Een verwant gereformeerd kerkgenootschap, de Christelijke Gereformeerde Kerken – met 75.000 leden – bezagen het vrijgemaakte protest met enige verbazing, hoewel niet geheel zonder sympathie.¹³

Maar in het algemeen kan men stellen, dat, zo er in kerkelijke kring al bezwaar bestond tegen de verzorgingsstaat, men veeleer berustte dan dat men zich verzette. In feite was de kern van de sociale zorg, de armenzorg, immers al sinds decennia een overheidstaak. En men was ook pragmatisch. De uitbreiding van de sociale overheidstaak in de jaren vijftigen zestig werd in diaconale en christelijk-charitatieve kring in het algemeen verwelkomd, vooral met het oog op de stijgende kosten. Deze stijging was het gevolg van hogere kwaliteitseisen, en van uitbreiding en professionalisering van het charitatieve werk naar andere terreinen dan de armenzorg alleen. Zelfs binnen de vrijgemaakte kerken, waar de uitdijende sociale zorg van de overheid regelmatig

als 'staatssocialisme' werd gebrandmerkt,¹⁴ aanvaardde men in 1952 geruisloos overheidssubsidie voor de op diaconaal initiatief opgerichte Stichting Gereformeerde Kinderbescherming.

De bezinning die in diaconale en charitatieve kring medio jaren vijftig plaats vond over de opkomst van de verzorgingsstaat spitste zich in de twee grootste protestantse kerkgenootschappen – de Nederlandse Hervormde Kerk met drie miljoen leden en de Gereformeerde Kerken met 700.000 leden – niet toe op de verhouding tussen de overheid en de kerk met betrekking tot de sociale zorg, maar op de functie van de diaconie. Ook de bezinning binnen kleinere gereformeerde kerkgenootschappen, waar men zich soms wel keerde tegen de uitbreidende overheidsrol op sociaal terrein, draaide in feite om dit probleem. Verzet tegen het staatsdirigisme was een thema, maar het onderliggende probleem was: welke functie heeft de diaconie in een verzorgingsstaat?

Een nieuwe, assertieve rol voor de kerk

We zouden de kerk tekort doen, indien we haar houding jegens de verzorgingsstaat typeerden als berustend, alsof de kerk passief was. Dat de kerken zo gemakkelijk hun eeuwenoude sociale positie opgaven, had behalve met pragmatisme, ook en vooral te maken met inhoudelijke ontwikkelingen binnen de kerk. De jaren vijftig en zestig geven een offensieve kerkelijke poging te zien om de functie van de kerk binnen het kader van de samenleving opnieuw te definiëren.¹⁵

We hadden al gemeld dat de kerk zich reeds voor de Tweede Wereldoorlog op pogingen bezon om weer het fundament te worden waarop het gebinte van de samenleving werd gebouwd. Daarin speelden weinig realistische gedachten een rol, zoals die over een protestantse natie of een gekerstende samenleving à la de middeleeuwen. Maar velen waren nuchterder en sterker onder de indruk van de secularisering van het wereldbeeld en beseften dat de kerk niet meer terug kon naar de rol van instandhouder van de maatschappelijke orde. De christelijke samenleving als blauwdruk verdween of werd hoogstens nog bewaard in de lade van de toekomstidealen. De directe relatie tussen kerk en samenleving werd door velen opgegeven – zie de ontwikkeling van de verzorgingsstaat.

Wat kon de kerk dan wel? Ze kon het gebinte niet meer dragen, maar ze kon wel als het geweten van samenleving fungeren. Haar rol in de